

Cleopatra's veeltaligheid¹

Rolf Strootman
Universiteit Utrecht
r.strootman@uu.nl

Abstract

This paper argues that the many languages allegedly spoken by Cleopatra VII (Plutarch, *Life of Antony* 27.2-4) were part of a court ritual and should be understood in the context of imperial ideology and rhetoric. They can be read as a blueprint of Cleopatra's (imagined) empire, a blueprint which consists of regions that were claimed by the Ptolemies more often: the Red Sea, Nubia, Egypt, Nabataea, and the Levant, with the addition of the former Seleucid Upper Satrapies, yet to be conquered by Mark Antony, which Cleopatra, because of her Seleucid ancestry, could claim as her inheritance. This rhetoric stands in a Near Eastern and Egyptian tradition of summing up the peoples that constitute the world empire, and emphasizing control over faraway lands. Another important conclusion to be drawn from Plutarch's list of languages, is that African populations to the south of Egypt, too, featured prominently in Cleopatra's imperial rhetoric – something that our Mediterranean-focused narrative sources, as well as most modern historians, are usually not very interested in.

Keywords: Ptolemies, Cleopatra, imperialism, Plutarch, ancient Africa

1 Mijn dankbaarheid gaat uit naar de twee redacteurs van *Lampas*, die verscheidene suggesties deden voor de verbetering van mijn argumentatie. Voor de spijkerschriftteksten waarnaar in dit artikel wordt verwezen worden de volgende afkortingen gebruikt: BChP = Van der Spek, Pirngruber en Finkel (eds, te verschijnen), *Babylonian Chronicles of the Hellenistic Period* (beschikbaar online via www.livius.org); BM = British Museum, Londen; DN = Inscriptie van Darius I te Naqš-e Rostam; DPg = Inscriptie van Darius I, Persepolis (Babylonische versie); DS = Drietalige inscriptie van Darius I, Susa; XPa = Inscriptie van Xerxes, Persepolis (Oud-Perzische versie).

1 Een stem als een veelsnarig instrument

Een passage in Plutarchus' *Leven van Antonius* presenteert Cleopatra als een waar talenwonder. De legendarische koningin (afbeelding 1) zou diepe indruk hebben gemaakt met haar prachtige stem en haar vermogen om vele talen te spreken:

Ze was namelijk, naar men zegt, in geen enkel opzicht een superieure schoonheid, en wie haar gezien had, was daar niet bepaald van onder de indruk, maar wie met haar omging, kwam toch onvermijdelijk in haar greep want haar verschijning had, in combinatie met haar vertrouwenwekkende manier van het spreken en de hele manier waarop ze zich in gezelschap presenteerde, iets prikkelends. Ze had ook een buitengewoon aangename stem, en haar tong leek wel een veelsnarig instrument, want ze kon zich moeiteloos uitdrukken in welke taal ze maar wilde, zodat ze in haar onderhoud met barbaren zelden was aangewezen op een tolk. In de meeste gevallen kon ze zelf zonder hulp antwoorden, bijvoorbeeld als ze te maken had met Ethiopiërs, Troglodieten, Hebreeërs, Arabieren, Syriërs, Meden en Parthen. Men zegt dat ze nog een groot aantal andere talen kende, terwijl de koningen vóór haar het zelfs niet hadden opgebracht zich het Egyptisch eigen te maken en sommigen van hen ook hun eigen Macedonische taal kwijtgeraakt waren.

[2] καὶ γὰρ ἦν, ὡς λέγουσιν, αὐτὸ μὲν καθ' αὐτὸ τὸ κάλλος αὐτῆς οὐ πάνυ δυσπαράβλητον, οὐδὲ ὅσον ἐκπλήξαι τοὺς ἰδόντας, ἀφήν δ' εἶχεν ἡ συνδιαίτησις ἄφυκτον, ἣ τε μορφή μετὰ τῆς ἐν τῷ διαλέγεσθαι πιθανότητος καὶ τοῦ περιθέοντος ἅμα πῶς περὶ τὴν ὁμιλίαν ἦθους ἀνέφερε τι κέντρον. [3] ἤδονη δὲ καὶ φθεγγομένης ἐπὶ τῷ ἦχῳ: καὶ τὴν γλώτταν, ὥσπερ ὄργανόν τι πολύχορδον, εὐπετῶς τρέπουσα καθ' ἣν βούλοιο διάλεκτον ὀλίγοις παντάπασιν δι' ἑρμηνέως ἐνετύγχανε βαρβάρους, τοῖς δὲ πλείστοις αὐτὴ δι' αὐτῆς ἀπεδίδου τὰς ἀποκρίσεις, ὅσον Αἰθίοψι, Τρωγλοδύταις, Ἑβραίοις, Ἄραψι, Σύροις, Μήδοις, Παρθυαίοις. [4] πολλῶν δὲ λέγεται καὶ ἄλλων ἐκμαθεῖν γλώττας, τῶν πρὸ αὐτῆς βασιλέων οὐδὲ τὴν Αἰγυπτίαν ἀνασχομένων παραλαβεῖν διάλεκτον, ἐνίων δὲ καὶ τὸ μακεδονίζειν ἐκλιπόντων.
(Plutarchus, *Leven van Antonius* 27.2-4)²

2 Vertaling Wes (2000: 121), met kleine aanpassingen.

Afbeelding 1. Vermoedelijk portret van Cleopatra VII. Marmeren buste uit Italië, midden 1^e eeuw v.Chr. Altes Museum, Berlijn. Licentie: Wikimedia Commons.

In moderne werken over Cleopatra wordt deze passage vooral aangehaald vanwege de laatste zin: de bewering dat Cleopatra de eerste van haar dynastie was die de taal leerde van de ‘inheemse’ Egyptenaren over wie zij regeerde. Dit wordt vervolgens weer gebruikt om te beweren dat zij meer om Egypte gaf dan haar voorgangers op de Ptolemaïsche troon (wat aantoonbaar onjuist is), en om haar te kunnen blijven zien als een Oriëntaalse vorstin die de nationale belangen van haar land behartigde.³ Eén auteur leidde uit Cleopatra’s kennis van het Egyptisch af dat zij ‘er blijk van gaf veel om

3 Zie bijvoorbeeld Volkmann (1953: 62-63); Southern (2000: 28); Ashton (2008: *passim*).

haar volk te geven en zich te bekommeren om hun materiële en spirituele noden.⁴ Plutarchus' categorische bewering dat geen enkele Ptolemaeïsche monarch vóór Cleopatra VII enige kennis van het Egyptisch had, komt niet bijster geloofwaardig over.

De vele 'vreemde' talen die Cleopatra naar verluidt naast het Egyptisch sprak, worden in de moderne wetenschap vaak gebruikt om te benadrukken hoe intelligent en beschaafd zij was, maar daar blijft het dan bij.⁵ Intelligent en goed opgeleid was zij ongetwijfeld,⁶ maar het is zeer waarschijnlijk dat hier meer aan de hand is.

Dit artikel biedt een nieuwe interpretatie van Cleopatra's beroemde meertaligheid vanuit het perspectief van politieke retoriek en hofritueel. De centrale these is dat Cleopatra deze talen sprak in een rituele context en dat de door Plutarchus genoemde talen een afspiegeling vormen van de gebieden waarover zij en haar voorouders hegemonie uitoefenden. Dit artikel bouwt voort op een eerder *Lampas*-artikel over Cleopatra's politieke ambities waarin ik deze stelling kort naar voren bracht.⁷ In het eerste deel van het artikel gaan we dieper in op de volkeren wier talen Cleopatra gesproken zou hebben. In de tweede helft bekijken we voorbeelden van het opsommen van volkeren en talen in de machtsretoriek van eerdere imperia. Tot besluit bespreken we de mogelijke politieke implicaties van deze specifieke lijst van volkeren.

2 De talen die Cleopatra sprak

Zoals we al zagen, stelt Plutarchus dat Cleopatra VII, die regeerde van 51 tot 30 v.Chr., Egyptisch en Macedonisch sprak, en dat zij bovendien zonder de hulp van tolken converseerde met 'Ethiopiërs, Troglodieten, Hebreëën, Arabieren, Syriërs, Meden en Parthen', en daarnaast 'nog een groot aantal andere talen kende'.⁸ Op het eerste gezicht komt deze lijst vrij bizar over. De *linguae francae* van de Hellenistische wereld waren Aramees en Grieks, die beide niet expliciet genoemd worden. Het Grieks beheerste Cleopatra zonder

4 Kleiner (2005: 27): 'demonstrated deep concern for her people and was solicitous with regard to their material and spiritual needs.'

5 Bijvoorbeeld Flamarion (1993: 32-34); Burstein (2004: 11-12).

6 Philostratus, *Levens van de Sofisten* 1.5 roemt haar φιλολογία, en mogelijk omringde zij zich met intellectuelen aan haar hof; cf. Pelling (1988: 191). Hellenistische monarchen die ook intellectuelen waren worden besproken door Klooster (2020).

7 Strootman (2014a: 125-126).

8 Plutarchus, *Leven van Antonius* 27.3.

twijfel, zoals Plutarchus impliceert door naar de andere talen te verwijzen als 'barbaars', dat wil zeggen: niet-Grieks. Bovendien waren de volkstalen van Nabateërs, Judeeërs, Syriërs, Meden én Parthen wederzijds verstaanbare varianten van het Aramees. Het is dus alsof je er prat op gaat de nationale talen te hebben geleerd van de VS, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland én het Verenigd Koninkrijk. En wat te denken van die Troglodieten? Wat moeten we ons daarbij voorstellen, dat Cleopatra de taal van holbewoners sprak?

Plutarchus' lijst van volkeren stuitte dan ook op veel ongelof van de kant van moderne historici.⁹ Dit ongelof komt mede doordat Ptolemaeïsch Egypte vaak wordt gezien als een afgeschermd, naar binnen gekeerd land – enigszins open richting de Middellandse Zee, maar geïsoleerd van zijn Afrikaanse omgeving.¹⁰ Sommige geleerden hebben Plutarchus' lijst van talen begrepen als een verwijzing naar diplomatiek contact dat het Ptolemaeïsche hof onderhield met volkeren buiten Egypte.¹¹ Deze aanname erkent dat Cleopatra opereerde in een bredere mediterrane en Afrikaanse context. Maar het conceptualiseert Cleopatra's monarchie nog altijd als een soort moderne natiestaat, en presenteert haar omgang met Ethiopiërs of Syriërs als 'buitenlands' beleid.¹² Plutarchus zelf suggereert in ieder geval niet dat het hier om 'buurvolkeren' gaat.

Ook als we ervan uitgaan dat diplomatie het hoofddoel was van Cleopatra's gebruik van verschillende talen, valt direct op dat er iets niet klopt: Latijn, de taal van haar belangrijkste internationale gesprekspartners, schittert door afwezigheid. Dit wordt conventioneel verklaard door te stellen dat Cleopatra en haar Romeinse gesprekspartners Grieks spraken, de belangrijkste taal van interculturele communicatie onder mediterrane elites in de Hellenistische periode.¹³ Ik denk echter dat er een andere reden is waarom Latijn niet is opgenomen in de lijst.

9 Zie bijvoorbeeld Wes (2000: 122-123): 'Het verhaal van Cleopatra de polyglot is te mooi om waar te kunnen zijn. [...] Men kan zich afvragen of Cleopatra veel gelegenheid heeft gehad om zich zo'n fenomenale taalvaardigheid eigen te maken. Hoeveel Ethiopiërs zou ze in haar leven ontmoet hebben?'

10 Zelfs Ashton (2008), die Cleopatra om de andere pagina een 'Afrikaanse koningin' noemt, rept met geen woord over de Ptolemaeïsche betrokkenheid bij Afrikaanse gebieden (Soedan, Eritrea, Libië) buiten Egypte. Voor een alternatieve visie zie Burstein (1993 en 2021b); Strootman (2019).

11 Grant (1972: 33-34); Southern (2000: 29).

12 De opvatting dat Cleopatra staatshoofd van een natiestaat was wordt expliciet verdedigd in Ashton (2008).

13 Jones (2006: 34, noot 4). Southern (2000: 29) veronderstelt dat Cleopatra door haar levenslange omgang met Romeinen redelijk Latijn moet hebben gesproken.

De eerste regel van de passage die aan het begin van dit artikel geciteerd werd, geeft aan dat Plutarchus een geschreven bron citeert of parafraseert (ὡς λέγουσιν). Verder moet worden opgemerkt dat Plutarchus in feite geen talen opsomt: hij somt de *volkeren* op waarmee Cleopatra in staat was in de eigen taal te communiceren. Bij nadere beschouwing blijken deze volkeren niet willekeurig gekozen te zijn. Ze representeren in geografisch opzicht een ononderbroken gebied dat zich uitstrekt van de Soedan en de Hoorn van Afrika via Egypte naar Iran.

De eerste groep die Plutarchus noemt zijn de Ethiopiërs, '[de mensen met] verbrande gezichten', wat de generieke Griekse aanduiding is voor alle populaties van Nilotisch Afrika ten zuiden van Egypte (Nubië, Kush).¹⁴ In het Griekse wereldbeeld is het land van de Ethiopiërs bovendien een mythisch, utopisch land nabij de Oceaan,¹⁵ 'aan de verste grenzen van de mensheid'.¹⁶ Deze tweede betekenis van Ethiopiërs als een mythisch volk aan de rand van de wereld is ook relevant voor het begrijpen van Plutarchus' volkerenlijst.

Vervolgens komen de 'Troglodieten' (Τρωγλοδύται) aan bod. Bij Herodotus komen Troglodieten voor die leven in de Sahara ten westen van de Nijl, een primitief volk 'dat leeft van slangen en hagedissen en dergelijke kruipende dingen'.¹⁷ Mogelijk is *Troglodytai* in het *Leven van Antonius* een verschrijving van Plutarchus of een latere kopiïst,¹⁸ en wordt hier bedoeld op de beter geattesteerde 'Trogodieten' (Τρωγοδύται), de Griekse overkoepelende term voor de verschillende pastorale groepen die de woestijngebieden bevolken ten *oosten* van de Nijl, aan de kusten van de Rode Zee.¹⁹ Waarschijnlijker is evenwel dat zowel de naam Troglodieten als Trogodieten in Griekse geschriften gebruikt werd om de volkeren aan de zuidelijke Rode Zeekust mee aan te duiden.²⁰

Het is geen toeval dat de Afrikaanse volkeren op de lijst – Ethiopiërs, Trog(l)odieten en Egyptenaren – samenvallen met de drie belangrijkste Afrikaanse regio's waarop de Ptolemaeën aanspraak maakten: (1) Egypte,

14 Burstein (2021a: 54).

15 Zie bijvoorbeeld *Ilias* 1.423-424 en 23.205.

16 *Odyssee* 1.22.

17 Herodotus 4.183.4; naar de vertaling van Godley (1921).

18 Zie Pelling (1988: 191).

19 Agatharchides, *Over de Erythraeïsche Zee*, fragmenten 62-64 = Burstein (1998: 47-50; document 6); cf. Strabo 17.1.2: 'De Trogodyten leven in de buurt van de zee'. Bronnen voor de verschillende stammen in de Oostelijke Woestijn worden besproken door Burstein (2008b); Barnard (2009); Winnicki (2009: 474-495).

20 Deze uitleg wordt ondersteund door het feit dat in de Ptolemaeïsche Adulis-inscriptie (die we verderop zullen bespreken) uit ca. 241/240 v.Chr. ook sprake is van 'Troglodieten' maar dat deze hen lijkt te associëren met het gebied aan de monding van de Rode Zee, het huidige Eritrea.

(2) het gebied van de Boven-Nijl ten zuiden van Egypte²¹ en (3) de Afrikaanse Rode Zeekust.²²

Afgezien van de Egyptenaren – die Plutarchus voor dramatisch effect helemaal aan het einde vermeldt – gaat de reis verder naar het Arabische achterland van de Rode Zee, het leefgebied in de latere Hellenistische periode van de Nabateeërs (die onder Ptolemaeïsche culturele invloed stonden, zoals hun monumentale rotsgraven en tempels in Petra, Madâin Sâlih en elders nog altijd laten zien). De term ‘Arabieren’ wordt voor het eerst gebruikt in Assyrische teksten (als *‘Arabi*, *‘Arubu* en *‘Urbi*) als verzamelnaam van herdersvolken in de Syrische woestijn.²³ Ook als leenwoord in Griekse teksten wordt de naam geassocieerd met herders en handelaren die de wildernis doorkruisen, maar nu ook op het Arabisch schiereiland.²⁴

Daarna volgt de Levant. ‘Hebreeën’ wordt in Griekse geschriften uit de Hellenistische en Romeinse tijd vaak gebruikt om Arameestalgige Judeeërs mee aan te duiden.²⁵ Judea was belangrijk voor Cleopatra omdat Antonius in 37 v.Chr. de koning van Judea, Herodes, tot haar vazal had gemaakt. Dit is waarschijnlijk de reden waarom Plutarchus de Judeeërs naar voren haalde onder de verschillende groepen die de zuidelijke Levant bevolkten (en die vrijwel allemaal een vorm van Aramees spraken). Met de veel grotere en meer diverse groep ‘Syriërs’ komt vervolgens de gehele Levant in beeld.

De Meden en Parthen vertegenwoordigen de Iraanse wereld. Het onderscheid is wat vreemd. ‘Meden en Perzen’ zou ons bekender in de oren hebben geklonken, maar dat zou in de Hellenistische wereld weinig relevantie hebben gehad. Misschien verwijst Plutarchus hier naar een westelijk en oostelijk deel van het Iraanse plateau, teruggrijpend op de Seleucidische organisatie van de ‘Hoge Satrapieën’. Ik geef echter de voorkeur aan een andere oplossing, namelijk dat ‘Meden’ hier gebruikt wordt als aanduiding van het zuid-Armeense koninkrijk Medië Atropatene, en bij uitbreiding de Armeense hooglanden in het algemeen (rond 34 v.Chr.

21 Voor de Ptolemaeïsche aanwezigheid in Nubië zie Hölbl (2001: 55-58); Burstein (2008a en 2021b).

22 Ptolemaeïsch imperialisme in de Rode Zee: Strootman (2019: 128-130), met verdere literatuur. De Ptolemaeïsche steunpunten aan de Rode Zee worden besproken door Cohen (2006: 305-343). Voor Cleopatra's systeem van allianties rond de Rode Zee zie Speidel (2016: 100).

23 Hoyland (2001: 5-8).

24 *Ibidem*.

25 Bijvoorbeeld 2 Korintiërs 11:22; Josephus, *De Joodse oorlog* 6.2.1; Pausanias 1.5.5. Handelingen 6:1 onderscheidt Griekstalige Judeeërs van Judeeërs die ‘Hebreeuws’ (Aramees) spreken; de apostel Paulus zelf beheerste beide talen (Handelingen 21:40).

maakte Antonius aanspraak op heel Armenië).²⁶ In de context van de Donaties van Alexandrië (zie onder) presenteert Plutarchus ‘Armenië en Medië’ als één culturele regio; Cleopatra’s zoon Alexandros verscheen bij die gelegenheid gekleed in een Medisch koninklijk gewaad en begeleid door een Armeense lijfwacht.²⁷

We zagen al hoe de Afrikaanse volkeren op Plutarchus’ lijst de gebieden Egypte, Nubië en de Rode Zeekust vertegenwoordigen. De overige volkeren vertegenwoordigen op dezelfde wijze belangrijke regio’s: de Aramees-sprekende Levant (‘Arabieren’, ‘Hebreeën’, ‘Syriërs’) en het Iraanse oosten bestaande uit Armenië en Parthisch Iran.

Daarmee is het probleem nog niet opgelost. Niet alleen Cleopatra’s Romeinse vrienden maar ook de Nabatese, Judese of Parthische gezanten met wie zij te maken had zouden vanzelfsprekend Grieks hebben gesproken. Ook Nubische en andere zuid-Nilotische gezanten gebruikten vrijwel zeker het Grieks als taal van interculturele communicatie.²⁸ Het was niet nodig voor Cleopatra om hun talen te leren om met hen te communiceren. Bovendien waren er tolken aanwezig aan het Ptolemaeïsche hof, zoals Plutarchus ook nadrukkelijk zegt. De hypothese van de diplomatieke praktijk biedt daarom slechts een gedeeltelijke verklaring. Om het probleem volledig op te lossen, moeten we naar de context kijken.

3 De rituele context

Plutarchus of zijn bron maken duidelijk dat Cleopatra’s talensprekerij ceremonieel was: mogelijk een audiëntieritueel waarin Cleopatra publiekelijk gezanten ontving. Er is geen sprake van geheime onderhandelingen achter gesloten deuren. In plaats daarvan wordt de theatraliteit van haar verschijning benadrukt en de bijzondere indruk die zij op haar publiek maakte. Een relevante vergelijking is misschien de pauselijke *Urbi et Orbi*-toespraak in Rome, waarbij een opeenvolging van pausen, van Paulus VI tot Benedictus XVI, met Pasen en kerst de volkeren der aarde in ongeveer zestig verschillende talen zegenen, van Maori *Meri Kirihimete* tot het Oekraïense

26 De koning van Atropatene, Artavazd I (ca. 56-20 v.Chr.), onderwierp zich in 35 aan Antonius (Cassius Dio 49.33.1-2; Plutarchus, *Leven van Antonius* 52.1-3), terwijl de koning van Groot-Armenië, Artavazd II (55-34), in 34 door Antonius was verslagen en in ketenen voor Cleopatra geleid (Cassius Dio 49.40.3-4; Velleius Paterculus 2.82.4; Plutarchus, *Leven van Antonius* 50.6-7).

27 Plutarchus, *Leven van Antonius* 54.3-6.

28 Zie Burstein (2008c; 2021c).

Χρυσος Βοσκηρ: een uitdrukking van de universalistische pretenties van de rooms-katholieke kerk.²⁹

Ook de narratieve context van de passage wijst in de richting van een openbaar hofritueel. De passage volgt direct op de hiërogamie van Cleopatra en Antonius in Tarsus in ca. 41 v.Chr. – een zorgvuldig georkestreerd publiek drama waarmee de alliantie van de Ptolemaeïsche vorstin en de Romeinse triumvir werd aangekondigd als het heilig huwelijk van Aphrodite en Dionysos ‘voor het heil van Azië’.³⁰ Ook de theatraliteit van Cleopatra’s intocht over de rivier de Cydnus, en de rijke feestelijkheden en banketten die erop volgden, tonen aan dat alles tot in de puntjes was voorbereid. Het is niet erg aannemelijk dat Antonius verrast werd door een plotselinge en onverwachte verschijning van de Koningin van de Nijl, zoals Plutarchus ons wil doen geloven. Hoewel de bijeenkomst in Tarsus gelegenheid bood voor verdere besprekingen, was de rol van Cleopatra in de reorganisatie van het Romeinse Nabije Oosten ruim van tevoren uitonderhandeld.³¹ Op de vieringen in Tarsus volgde enkele jaren later een vergelijkbaar ritueel evenement met ‘internationale’ allure: het nieuwjaarsfeest dat Cleopatra en Antonius vierden in Antiochië in Syrië in 37/36. Met dit evenement werd een nieuw, eeuwigdurend imperiaal tijdperk afgekondigd.³² Antonius verleende aan Cleopatra gedeeltelijke heerschappij over de Levant, Libië, Cyprus en Kreta.³³

Klap op de vuurpijl was evenwel de ceremonie die bekend staat als de Donaties van Alexandrië. Deze ceremonie, die opnieuw een nieuw imperiaal tijdperk aangekondigde, vond plaats na Antonius’ overwinning op de Armeense koning Artavazd II in 34. Cleopatra werd uitgeroepen tot Koningin der Koningen en haar zoon met Caesar, Ptolemaeus XIV (Caesarion) tot Koning der Koningen. We zijn relatief goed geïnformeerd over de verschillende gebieden die in dit ritueel door Cleopatra werden geclaimd. De details zijn te vinden bij Cassius Dio en Plutarchus.³⁴ Met instemming van Antonius maakte Cleopatra aanspraak op de voormalige

29 Zie Bang en Kołodziejczyk (2012: 1-5), die betogen dat deze retoriek teruggaat op de universalistische ideologie van het Romeinse Rijk.

30 Plutarchus, *Leven van Antonius* 26.

31 Schrapel (1996).

32 Dit nieuwe tijdperk is geattesteerd op munten, papyri en inscripties; zie Volkmann (1953: 116-122) en Schrapel (1996: 209-223).

33 Josephus, *Joodse Oudheden* 15.4.88 en 92. Dat deze landschenkingen meer dan propaganda waren blijkt uit het feit dat Cleopatra na 37/36 munten liet slaan in Aradus, Tripolis, Berytus, Damascus, Ptolemaïs-Ake en Askalon; zie Hölbl (2001: 242 met noot 102).

34 Cassius Dio 49.40.2-41.3; Plutarchus, *Leven van Antonius* 54.3-6. Voor een analyse van dit evenement zie Strootman (2014a); cf. Schrapel (1996); Ashton (2008: 158-164); Strootman (2010).

Ptolemaeïsche en Seleucidische rijken helemaal ‘tot aan India’. Hoewel de titels Koningin der Koningen en Koning der Koningen universalistische pretenties hadden, net als de standaardregel ‘tot aan India’ (dat wil zeggen, tot aan de uiterste rand van de wereld), werden ook specifieke landen opgesomd. Cassius Dio schrijft:

[Antonius] maakte toen een nieuwe verdeling van landen en schonk haar Egypte en Cyprus. [...] Naast deze donaties gaf hij aan zijn eigen kinderen met Cleopatra de volgende landen: aan Ptolemaeus Syrië en al het gebied ten westen van de Eufraat tot aan de Hellespont; aan Cleopatra [Selene] het land Cyrene in Libië; aan haar broer Alexander [Helios] Armenië en alle andere landen ten oosten van de Eufraat tot aan India; en hij schonk deze regio's alsof ze al in zijn bezit waren.

(Cassius Dio 49.41; vertaling auteur)

De lijst van landen bij Plutarchus is als volgt:

Hij riep Cleopatra uit tot koningin van Egypte, Cyprus, Libië en Coele Syrië en benoemde Caesarion tot haar medeheerser. [...] Aan Alexander gaf hij Armenië, Medië en Parthië, zodra hij het veroverd zou hebben, en aan Ptolemaeus Phoenicië, Syrië en Cilicië.

(Plutarchus, *Leven van Antonius* 54.4)

Plutarchus voegt eraan toe dat bij deze gelegenheid Cleopatra's zonen met Antonius, Ptolemaeus en Alexander, gekleed waren in respectievelijk Macedonische en Armeense koninklijke dracht.³⁵

Er kan een direct verband gelegd worden tussen enerzijds de volkeren wier talen Cleopatra sprak en anderzijds de landen die door haar werden opgeëist tijdens de Donaties van Alexandrië. ‘Armenië, Medië (Atropatene) en Parthië’ in Plutarchus’ verslag van de Donaties, en Cassius Dio’s ‘alle landen ten oosten van de Eufraat tot aan India’, corresponderen met de ‘Meden en Parthen’ in Plutarchus’ lijst van talen. Samen vormen deze gebieden de voormalige Seleucidische Opper-Satrapieën. Uitgezet in een tabel zien we de contouren opdoemen van een (deels imaginair) imperium bestaande uit Antonius’ schenkingen aan Cleopatra, Ptolemaeïsch Noordoost-Afrika en het nog op de Parthen te veroveren Iraanse Plateau (Tabel 1).

³⁵ Plutarchus, *Leven van Antonius* 54.5.

Regio's	Plut., Ant. 27.2-4	Plut., Ant. 54.4	Cass Dio 49.41
Nubië / Kush	Ethiopiërs	-	-
Egypte	Egyptenaren	Egypte	Egypte
Rode Zee	Trogodieten, Arabieren	-	-
De Levant	Hebreeën, Syriërs	Coele Syrië, Phoenicië, Syrië, Cilicië	Syrië, Anatolië
Armenië	Meden	Armenië, Medië	Armenië land ten oosten van de Eufraat
Iran	Parthen	Parthen	
Libië	-	Libië	Cyrene in Libië
Cyprus	-	Cyprus	Cyprus

Tabel 1. Volken en landen genoemd in Plutarchus' verslag van Cleopatra's talenkennis, en de Donaties van Alexandrië volgens Plutarchus en Cassius Dio.

4 Landen en volkeren in imperiale machtsretoriek

Hierboven zagen we dat er zeer waarschijnlijk een rituele context was voor Cleopatra's taalgebruik, en dat er een verband bestaat met politieke ideologie. Plutarchus mag dan vooral geïnteresseerd zijn geweest in de veronderstelde talenknobbel van de legendarische Koningin van de Nijl, het overzicht van acht volkeren dat hij geeft gaat evident terug op de Ptolemaïsche rijksideologie. Het 'grote aantal andere talen' dat zij daarnaast nog gesproken zou hebben zal dus ook in die context hebben gestaan, tenzij Plutarchus dat erbij verzonnen heeft.³⁶ De universalistische retoriek die Cleopatra en Antonius bij verschillende gelegenheden naar voren brachten, hield verband met hun geplande reorganisatie van het bestaande Hellenistische systeem van vazalkoninkrijken, vorstendommen en autonome stadstaten dat Antonius onder controle probeerde te krijgen – een streven waarin Cleopatra door haar gecombineerd Ptolemaïsch-Seleucidische afkomst de cruciale rol speelde van algehele koninklijke suzerein ('Koningin der Koningen'), zoals ik elders heb betoogd.³⁷ De aanname van de titels Koningin der Koningen (door Cleopatra) en Koning der Koningen (door Caesarion) diende ook om het charisma te ondermijnen van de Parthische Koning der Koningen, tegen wie Antonius van plan was ten strijde te trekken.

³⁶ Zoals we nog zullen zien, zou de laat-Hellenistische imperiumbouwer Mithradates VI Eupator volgens Plinius Major (*Natuurlijke historie* 25,3,6) de talen hebben gesproken van de 22 volkeren 'die aan hem onderworpen waren.'

³⁷ Strootman (2010).

Wat met name pleit voor de historiciteit van de opsommingen van volkeren en landen die aan Cleopatra worden toegeschreven, is het feit dat dergelijke opsommingen in een lange en goed geattesteerde traditie staan. Al in teksten uit het Egyptische Nieuwe Koninkrijk en het Nieuw-Assyrische Rijk vinden we de gewoonte om het wereldrijk te beschrijven aan de hand van gedetailleerde lijsten van volkeren – ideologisch gekleurde ‘etnografische’ catalogi die de diversiteit en vreemdheid van de onderworpen vijanden benadrukken.³⁸

Het bekendste voorbeeld is de lange inscriptie van Darius I in Bisotūn (Behistun) in West-Iran uit ca. 520 v.Chr., waarin de volkeren onder Darius’ heerschappij worden opgesomd:

Darius de koning verkondigt: dit zijn de volkeren die mij gehoorzamen; door de gunst van Ahuramazda werd ik hun koning: Perzen, Elamieten, Babyloniërs, Assyriërs, Arabieren, Egyptenaren, de mensen van de zee, Lydiërs, Ioniërs, Meden, Armeniërs, Cappadociërs, Parthen, Drangianiërs, Arianiërs, Chorasmieërs, Bactriërs, Sogdiërs, Gandhariërs, Saka, Sattygidiërs, Arachosiërs, Makiërs; drieëntwintig volkeren in totaal.³⁹

Dergelijke teksten vertonen doorgaans een voorkeur voor de bewoners van verre landen om de wereldwijde omvang van het rijk te benadrukken, bijvoorbeeld degenen die woonachtig zijn ‘aan de overzijde van de zee [...] en aan de andere kant van de woestijn’, zoals de Terrasinscriptie in Persepolis verkondigt.⁴⁰ Het Perzische rijk werd dus niet voorgesteld als een territoriaal rijk, maar als een conglomeraat van volkeren dat zich uitstrekte tot aan de rand van de aarde. Dezelfde boodschap wordt uitgedragen door de reliëfs op de monumentale trappen van de Grote Apadana in Persepolis, waar vertegenwoordigers van alle volkeren geschenken aanbieden aan de Grote Koning: een beeld van universele vrede en harmonie (afbeelding 2).⁴¹ Dit beeld van het rijk als een vreedzame *Unity of Mankind* – om de impopulaire maar zeer toepasselijke terminologie van W.W. Tarn te gebruiken – werd overgenomen door de Macedonische heersers die na de Achaemeniden kwamen: de Argeaden, Seleuciden en Ptolemaeën.⁴² In Hellenistische teksten

38 Sauneron (1960); Zaccagnini (1982).

39 *Db* § 6 (Oud-Perzische versie); naar de vertaling van Kuhrt (2007: 141-158).

40 *DPg*, 7-13. Voor de ideologische implicaties, zie Rollinger en Degen (2021a). Volgens Balatti (2021) verwijst dit specifiek naar de Yaunā (‘Grieken’) van Europa en de Sakā-stammen op de steppen van Centraal-Azië.

41 De Apadana-reliëfs en hun ideologie worden besproken door Root (1979).

42 Strootman (2014b); Rollinger en Degen (2021b); Degen (2021).

wordt een dergelijke opsomming van volken of landen vaak afgesloten met formulaire verwijzingen naar de randen der aarde, om te suggereren dat het rijk alle (beschaafde) naties van de wereld omvat: ‘tot aan Bactrië’ (Afghanistan),⁴³ ‘tot aan India’,⁴⁴ ‘tot aan Ethiopië’.⁴⁵

Afbeelding 2. Grieken brengen geschenken. Reliëf op de trappen van de Grote Apadana van Persepolis. Foto van de auteur.

Uit de Ptolemaeïsche context bleven twee voorbeelden bewaard van aanspraken op de wereldheerschappij, beide uit de 3^e eeuw: Theocritus' encomium voor Ptolemaeus II Philadelphus (*Idylle* 17) en de Adulis Stele van Ptolemaeus III Euergetes.

In zijn encomium voor Ptolemaeus Philadelphus (282-246) schrijft de hofdichter Theocritus:

En over heel [Egypte] regeert Ptolemaeus als koning. En hij neemt ook zijn deel van Phoenicië, Arabië, Syrië, Libië en de donkere Ethiopiërs; hij heeft de zeggenschap over alle Pamphyliërs, de Cilicische speervechters, en de oorlogszuchtige Lyciërs en Cariërs; hij regeert zelfs over de eilanden van

43 Adulis Stele r. 19-20 (zie hieronder).

44 Cassius Dio 49.41; Appianus, *Syrische oorlog* 9.55.

45 Plutarchus, *Leven van Antonius* 54.5; Esther 1:1. Voor de Hellenistische datering van Esther zie Eckhardt (2017: 259-260); zie ook Almagor (2023), die betoogt dat Esther gelezen moet worden in het licht van Hellenistische rijksideologie.

de Cycladen, omdat zijn vloot de zee beheerst. Over de gehele zee en het gehele land met zijn ruisende rivieren heerst Ptolemaeus.

(Theocritus, *Idylle* 17.85-92; vertaling auteur)⁴⁶

De Adulis Stele, een officieel verslag van de campagnes van Ptolemaeus III tijdens de Derde Syrische Oorlog (246-241), werd in de 6^e eeuw n.Chr. gekopieerd van een nu verloren origineel in Adulis aan de Rode Zee. De inscriptie geeft een overzicht van de landen die de koning van zijn vader, Ptolemaeus II, had geërfd, en waaraan hij zijn eigen veroveringen toevoegt:

Ptolemaeus de Grote Koning [...] na het erven van zijn vader van het koningschap over Egypte, Libië, Syrië, Phoenicië, Cyprus, Lycië, Carië en de eilanden van de Cycladen, marcheerde naar Azië met infanterie, cavalerie, een vloot en olifanten uit het land van de Troglodieten en uit Ethiopië. [...] Nadat hij het hele land aan deze kant van de Eufraat, van Cilicië, Pamphylia, Ionië, de Hellespont, Thracië en van alle strijdkrachten in deze landen en van de Indiase olifanten in bezit had genomen, en nadat hij alle heersers van deze landen tot zijn onderdanen had gemaakt, stak hij de rivier de Eufraat over en onderwierp Mesopotamië, Babylonië, Susiana, de Persis, Medië en de rest van het land tot aan Bactrië [...].⁴⁷

Een nieuw gepubliceerde spijkerschrifttekst uit Babylon bewijst dat het leger van Ptolemaeus III inderdaad in 246/245 strijd leverde in Babylonië.⁴⁸ Maar hij bereikte nooit Centraal-Azië, en bijna al zijn veroveringen in het Midden-Oosten werden spoedig heroverd door Seleucidische troepen.⁴⁹ Maar omdat Ptolemaeus III aan het begin van de oorlog de Seleucidische koning had verslagen en de Seleucidische kernprovincie Babylonië had ingenomen – Babylonië was voor de Seleuciden wat Egypte was voor de Ptolemaeën – mogen we aannemen dat hij voor korte tijd kon beweren dat het gehele Seleucidische Rijk ‘tot aan Bactrië’ zijn *doriktētos chōra* (speer-gewonnen land) was geworden. In dit kader is ook het gebruik van de imperiale titel Grote Koning (*basileus megas*) te begrijpen: een vorm van universalistische retoriek die de praktische functie had om samenhang te creëren in een pluriform rijk waarin één koning de opperheerschappij over andere heersers

46 Cf. Hunter (2003: 159-167).

47 OGIS 54; naar de vertaling van Austin (1981: nr. 221). Voor de Griekse tekst, met uitvoerig commentaar, zie nu Rossini (2021).

48 BCHP 11 = BM 34428.

49 Hauben (1990: 31-32); Beyer-Rothhoff (1993: 55).

opeiste. In die zin had de titel Grote Koning van Ptolemaeus III dezelfde functie als de titel Koningin der Koningen die Cleopatra gebruikte.⁵⁰

De Adulis Stele verwijst niet alleen naar Bactrië als de oostelijke wereldrand, maar noemt ook Ethiopië en 'het land van de Troglodieten' als de zuidgrens van het Ptolemaeïsche imperium. Daarmee plaatst Ptolemaeus III zich in een oudere traditie van imperialistische machtsretoriek. Een andere pre-Hellenistische traditie waarbij hij aansluit, is die van het plaatsen van steles met overwinningsteksten aan de vermeende wereldrand:⁵¹ Adulis ligt in het huidige Eritrea, nabij de Bab el Mandeb zeestraat die de Rode Zee van de Golf van Aden scheidt.

De verwijzing naar 'het land van de Troglodieten en [...] Ethiopië' op de Adulis Stele doet sterk denken aan de rijksideologie die tot uitdrukking komt in de lijst van volkeren in het *Leven van Antonius*. We kunnen hier ook wijzen op een passage in Suetonius' *Leven van Caesar*, waarin Suetonius beschrijft hoe Cleopatra in het jaar 47 Caesar meenam op een tocht over de Nijl, en opmerkt dat het paar 'helemaal tot in Ethiopië zou zijn doorgedrongen, als het leger niet had geweigerd mee te gaan'.⁵²

5 Meertalige monarchen vóór Cleopatra

Het opsommen van volkeren is nog niet hetzelfde als het spreken van meerdere talen. In het vervolg van dit artikel wil ik bewijs aandragen voor koninklijke meertaligheid vóór Cleopatra om aan te tonen dat Cleopatra's veeltaligheid geen geïsoleerd geval is.

We verwezen hierboven al naar de inscripties van de vroege Achaemeniden, met name de inscriptie van Darius I in Bīsotūn. Typerend voor dergelijke teksten is dat ze vaak in drie verschillende talen werden opgesteld: Oud-Perzisch, Elamitisch en Babylonisch (maar nooit in het Aramees, de meest gesproken taal in het Perzische Rijk). Een vergelijkbaar geval is het beroemde standbeeld van Darius afkomstig uit Egypte maar gevonden in Susa: de koning draagt een lang, geplooid gewaad waarop spijkerschriftinscripties werden aangebracht in het Perzisch, Babylonisch en Elamitisch, én

⁵⁰ Strootman (2010).

⁵¹ Zie Bichler en Rollinger (2017).

⁵² Suetonius, *Leven van Caesar* 52.1 (vertaling auteur); cf. Appianus, *Burgeroorlog* 2.90. Het weigerachtige leger verwijst naar Alexander, die in India door zijn muitende leger gedwongen werd om rechtsomkeert te maken voordat hij de oostelijke rand van de wereld had bereikt; voor de ideologische betekenis van dit (waarschijnlijk fictieve) verhaal zie Howe en Müller (2012); Strootman (2022).

in Egyptische hiërogliefen (afbeelding 3).⁵³ Op de sokkel staan cartouches met de namen van vijftintig onderworpen volkeren; representaties van deze volkeren zitten in geknielde houding op de cartouches en dragen Darius op handen (afbeelding 4).

De Perzische praktijk van meertaligheid werd voortgezet in de Hel-

Afbeelding 3. Egyptianiserend beeld van Darius I uit Susa, ca. 522-486 v.Chr. Nationaal Museum van Iran, Teheran. Foto van de auteur.

lenistische periode. Priesterlijke eredecreten uit Ptolemaeïsch Egypte zoals het Decreet van Canopus en de Steen van Rosetta werden stevast opgesteld in drie talen en evenzovele schriften – Grieks, hiëroglifisch Egyptisch en Demotisch – en uit Seleucidisch Iran zijn twee ‘officiële’ Grieks-Aramese inscripties bekend: een inscriptie uit Pasargadae en de inscriptie op het Heraclesreliëf van Bisotūn (gedateerd juni/juli 148).⁵⁴

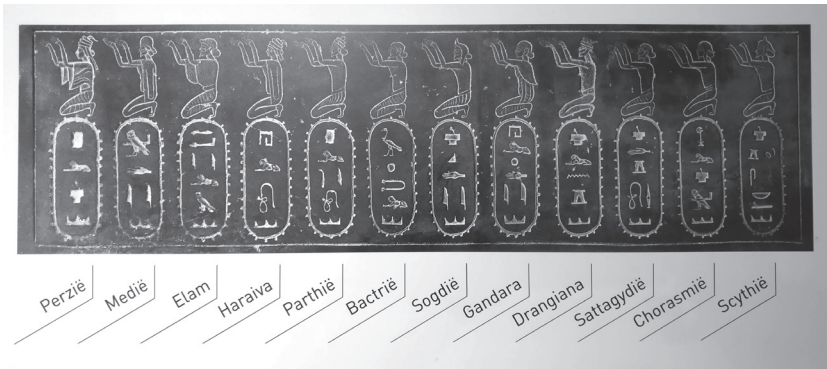
Volgens Matthew Stolper is de meertaligheid van Perzische inscripties een betekenisvolle vernieuwing ten opzichte van wat gebruikelijk was in de rijken voorafgaand aan het Achaemenidische Rijk, toen koninklijke inscripties doorgaans alleen in de taal van de dynastie werden opgesteld.⁵⁵ Bruno Jacobs betoogde dat het gebruik van verschillende talen op de Achaemenidische inscripties verband hield met het idee van een wereldrijk.⁵⁶ Jacobs benadrukte dat de Babylonische versies van de drietalige Achaemenidische inscripties soms expliciet verwijzen naar de talen van de naties onder

⁵³ DSab = Kuhrt (2007: 477-482).

⁵⁴ Bivar (1978); Merkelbach en Stauber (2001: nr. 308).

⁵⁵ Stolper (2005: 18).

⁵⁶ Jacobs (2012).

Afbeelding 4. De volkeren der aarde dragen koning Darius op handen. Deel van de sokkel van het Egyptianiserende Dariusbeeld uit Susa. Iran-tentoonstelling Drents Museum, Assen, 2018. Foto van de auteur.

Perzische heerschappij.⁵⁷ De Babylonische versie van de Terrasinscriptie uit Persepolis, die we hierboven al even aanhaalden, beschrijft bijvoorbeeld het Perzische Rijk als ‘Perzië, Medië en de andere landen met andere talen’.⁵⁸ En in de inscriptie op het graf van Darius I in Naqš-e Rostam verklaart de overleden koning: ‘Ik ben Darius, de Grote Koning, de Koning der Koningen, de Koning der Landen van alle talen.’⁵⁹

Overigens kende ook pre-Hellenistisch Egypte een traditie om de volkeren der aarde te identificeren aan de hand van hun verschillende talen. Het vroegste voorbeeld is een hymne uit het Nieuwe Rijk die de verdeling van talen onder de volkeren van de aarde in verband brengt met de schepping.⁶⁰ Deze mythe treffen we nog steeds aan in de Hellenistisch-Romeinse periode: inscripties gevonden in de Ptolemaeïsche tempel van Khnum in Esna, en afkomstig uit de regeerperiodes van Ptolemaeus VI, Domitianus, Trajanus en Hadrianus, beschrijven hoe de menselijke wereld werd geschapen door de verdeling van talen onder de mensen.⁶¹

Het laatste geval dat hier wordt besproken, is misschien wel het belangrijkste precedent; het brengt ons bovendien in tijd en cultuur heel dicht

57 Jacobs (2012: 95).

58 Dpg, 7-13; geciteerd door Balatti (2021: 142, noot 4).

59 DNa § 2; cf. Jacobs (2012: 95); vergelijkbare uitdrukkingen in DSe § 2; Dpg § 1; XPa § 2.

60 Sauneron (1960: 32).

61 Sauneron (1960: 35-37); cf. Genesis 11:6-7: ‘Toen Jahweh neerdaalde om de stad en de toren die de mensen bouwden, te zien, zei hij [...]: “Laten wij neerdalen en verwarring brengen in hun taal, zodat de een niet meer verstaat wat de ander zegt.” En Jahweh dreef hen vandaar naar alle kanten, de hele aardbodem over’ (Willibrord-vertaling, met twee kleine verbeteringen).

bij Cleopatra. Slechts één generatie eerder zou een andere Hellenistische monarch (en een ver familielid van haar), koning Mithradates VI Eupator van Pontus, niet minder dan 22 talen hebben gesproken. Net als Cleopatra herleidde Mithradates zijn afstamming naar de Seleuciden, en zelfs naar Alexander en de Achaemeniden.⁶² Onze beste bron voor Mithradates' veeltaligheid is Plinius:

Het is een bekend feit dat [Mithradates] de enige persoon was die ooit in staat was om in zoveel als 22 talen te converseren, en dat hij gedurende de hele zesenvijftig jaar van zijn regering nooit de diensten van een tolk nodig had wanneer hij sprak met leden van de vele volkeren die aan hem onderworpen waren.

(Plinius, *Natuurlijke historie* 25,3,6)⁶³

Nog eens vier bronnen bevestigen dat Mithradates bekend stond als polyglot.⁶⁴ Vanwege deze relatieve overvloed aan bewijs voor Mithradates' meertaligheid veronderstelde Théodore Reinach dat Plutarchus Cleopatra's meertaligheid had gebaseerd op Mithradates' legendarische talenkennis.⁶⁵ Deze opvatting werd verworpen door Michael Grant omdat volgens hem de twee verslagen 'heel verschillend zijn'.⁶⁶ Hoewel Grant zeker gelijk heeft dat Cleopatra's meertaligheid niet door Plutarchus werd bedacht, heb ik niet de indruk dat de twee verslagen zo verschillend zijn. In feite versterkt juist de overeenkomst tussen Plutarchus en Plinius de indruk dat we hier te maken hebben met een vergelijkbaar ritueel. Het cruciale element in Plinius' verslag is namelijk dat hij nadrukkelijk stelt dat Mithradates de talen sprak 'van de talrijke naties die aan hem onderworpen waren'.

62 Voor deze, deels fictieve genealogische claims zie Lerouge-Cohen (2017).

63 *illum solum mortalium certum est xxii linguis locutum, nec e subiectis gentibus ullum hominem per interpretem appellatum ab eo annis lvi, quibus regnavit*; cf. 7.24.88. Het tamelijk precieze aantal van 22 talen vertoont een opmerkelijke overeenkomst met het aantal van 22 satrapieën waaruit volgens Herodotus (3.89-96) het Perzische Rijk onder Darius I zou hebben bestaan, en werd door Mithradates dan ook waarschijnlijk op die tekst gebaseerd (zoals ik in een toekomstige Engelstalige publicatie uitvoeriger uiteen zal zetten).

64 Valerius Maximus 8.7 Ext. 16 (22 talen); Quintilianus 11.2.50 (22 talen); Aurelius Victor, *De viris illustribus* 76.1; en Aulus Gellius 17.17 (25 talen, vermoedelijk een afgerond getal).

65 Reinach (1890: 282, noot 1).

66 Grant (1972: 256, noot 42).

6 Conclusie: Cleopatra's imperium

Het is gebruikelijk in de westerse geschiedschrijving om de Hellenistische rijken niet te beschouwen als imperia, maar als, *mutatis mutandis*, moderne natiestaten.⁶⁷ Het Seleucidische Rijk strekte zich gedurende de eerste honderd jaar van zijn bestaan uit van Bactrië tot Ionië. Toch worden de Seleuciden in de moderne literatuur vaak omschreven als de koningen 'van Syrië' – een gedurende de gehele premoderne én vroegmoderne periode niet-bestaande politieke entiteit. Voor de Ptolemaeën geldt ongeveer hetzelfde. Zij worden doorgaans gezien als niet meer dan de heersers van Egypte, een natiestaat *avant la lettre* die in de moderne literatuur en moderne historische atlassen vaak verdacht veel wegheeft van de hedendaagse Egyptische staat. Ptolemaeïsche activiteiten buiten Egypte worden nog steeds routinematig weggeredeneerd door het gebruik van moderne begrippen als 'buitenlands beleid' of 'overzeese bezittingen'.⁶⁸ Natuurlijk was Egypte veruit de belangrijkste en meest centrale provincie die door het Ptolemaeïsche regime werd beheerst. Maar de populaire visie die de Ptolemaeën ziet als de nationale leiders van een geografisch afgebakend land heeft de mediterrane en met name de Afrikaanse dimensies van het Ptolemaeïsche imperialisme naar de achtergrond gedrongen.

In dit artikel werd betoogd dat de door Cleopatra gesproken talen 'gelezen' kunnen worden als een blauwdruk van het (imaginaire) imperium dat zij en Antonius voor ogen hadden. Die blauwdruk bestond grotendeels uit regio's die vaker door de Ptolemaeën als invloedssfeer werden geclaimd: de Rode Zee, Nubië, Egypte, Nabatea en de Levant. Cleopatra maakt geen aanspraak op de vroegere Ptolemaeïsche bezitting in Klein-Azië en de Egeïsche Zee, omdat die op dat moment tot de Romeinse invloedssfeer behoorden. Uiteraard was het de bedoeling dat het rijk van Cleopatra onder Romeinse hegemonie zou staan. Maar Marcus Antonius was geen koning en kon dus niet de rol vervullen van een Koning der Koningen die de vele vazalvorsten in het Hellenistische oosten aan zich kon binden. Cleopatra bezat dat charisma wel, evenals haar zoon Caesarion. Ook de kinderen van Cleopatra en Antonius waren *royals*.

Een belangrijke conclusie die daarnaast uit Plutarchus' lijst van volkeren kan worden getrokken, is dat ook Afrikaanse bevolkingsgroepen ten zuiden van Egypte prominent aanwezig waren in Cleopatra's imperiale retoriek – iets waar de op het Middellandse Zeegebied gerichte Griekse en Romeinse bronnen doorgaans niet erg in geïnteresseerd zijn.

67 Bijvoorbeeld Eckstein (2006); Grainger (2010).

68 Zie de bespreking in Strootman (2019: 114-117); cf. Bagnall (1997).

In mijn betoog heb ik het Ptolemaeïsche Rijk principieel als een imperium benaderd. Bovendien heb ik Cleopatra besproken vanuit het perspectief van de Hellenistische geschiedenis, in plaats van een westers, Romeins gezichtspunt, zoals te doen gebruikelijk is. Ik hoop ermee bij te dragen aan een nieuw begrip van Cleopatra's historische betekenis in een bredere Afro-Aziatische context.

Eén prangende vraag is nog niet beantwoord: waarom is het Latijn zo opvallend afwezig op Plutarchus' lijst van talen? Hopelijk laat mijn antwoord op die vraag zich inmiddels raden: niet omdat Romeinse aristocraten Grieks spraken – dat zal voor de meeste ambassadeurs aan Cleopatra's hof hebben gegolden – maar omdat er geen provincies onder direct Romeinse bestuur door Cleopatra werden opgeëist als onderdeel van haar imperium. De heerschappij over Romeinen, laat staan Italië, heeft zij vanzelfsprekend nooit opgeëist.

Bibliografie

- Almagor, E. 2023. “To all parts of the kingdom”. The Book of Esther as a Seleukid text’, in A. Coşkun en R. Wenghofer (eds), *Seleukid Ideology. Creation, reception and response* (Seleukid Perspectives 1), Stuttgart, 189-214.
- Ashton, S.-A. 2008. *Cleopatra and Egypt*, Malden, MA.
- Bagnall, R.S. 1997. ‘Decolonizing Ptolemaic Egypt’, in P. Cartledge, P. Garnsey en E. Gruen (eds), *Hellenistic Constructs. Essays in culture, history, and historiography*, Berkeley, 225-241.
- Balatti, S. 2021. ‘Yaḡnā and Sakā. Identity constructions at the margins of the Achaemenid Empire’, *Studia Orientalia* 9.2, 140-153.
- Bang, P.F. en D. Kołodziejczyk. 2012. “Elephant of India”. Universal empire through time and across culture’, in P.F. Bang en D. Kołodziejczyk (eds), *Universal Empire. A comparative approach to imperial culture and representation in Eurasian history*, Cambridge, 1-40.
- Beyer-Rothhoff, B. 1993. *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III. Habelts Dissertationsdrucke*, Bonn.
- Bichler, R. en R. Rollinger. 2017. ‘Universale Weltherrschaft und die Monumente an ihren Grenzen. Die Idee unbegrenzter Herrschaft und deren Brechung im diskursiven Wechselspiel (vom Alten Orient bis zum Imperium Romanum)’, in R. Rollinger (ed.), *Die Sicht auf die Welt zwischen Ost und West (750 v. Chr.-550 n. Chr.)* (Classica et Orientalia 12), Wiesbaden, 1-30.
- Bivar, A.D. 1978. ‘The Seleucid Inscription. The Aramaic summary’, in D. Stronach (ed.), *Pasargadae. A Report on the excavations conducted by the British institute of Persian studies from 1961 to 1963*, Oxford, 161-162.

- Burstein, S.M. 1993. 'The Hellenistic fringe. The case of Meroe', in P.M. Green (ed.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley, 38-53.
- Burstein, S.M. 1998. *Ancient African Civilizations. Kush and Axum*, Princeton, NJ.
- Burstein, S.M. 2004. *The Reign of Cleopatra*, Westport, CT/Londen.
- Burstein, S.M. 2008a: 'Elephants for Ptolemy II. Ptolemaic policy in Nubia in the third century BC', in P. McKechnie en P. Guillaume (eds), *Ptolemy Philadelphus and His World* (Mnemosyne Supplements 300), Leiden/Boston, 135-147.
- Burstein, S.M. 2008b: 'Trogodytes = Blemmyes = Beja? The misuse of ancient ethnography', in H. Barnard en W.Z. Wendrich (eds), *The Archaeology of Mobility. Old World and New World nomadism*, Los Angeles, 250-263.
- Burstein, S.M. 2008c: 'When Greek was an African language. The role of Greek culture in Ancient and Medieval Nubia', *Journal of World History* 19.1, 41-61.
- Burstein, S.M. 2021a. 'The African encounter with Greece. The case of Kush', *Acta Classica* 64, 48-71.
- Burstein, S.M. 2021b. 'The African encounter with Greece. The case of Kush', *Acta Classica* 64, 48-71.
- Burstein, S.M. 2021c. 'The Phonen Letter. A reconsideration', *Beiträge zur Sudanforschung* 13, 39-43.
- Cohen, G.M. 2006. *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa* (Hellenistic Culture and Society 46), Berkeley/Los Angeles.
- Degen, J. 2021. 'Alexander III, the Achaemenids and the quest for Dionysos. Framing and claiming universal rulership in the Macedonian world empire', in T. Daryae en R. Rollinger (eds), *Iran and its Histories. From the beginnings through the Achaemenid empire* (Classica et Orientalia 29), Wiesbaden, 239-287.
- Eckhardt, B. 2017. 'Memories of Persian rule. Constructing history and ideology in Hasmonean Judea', in R. Strootman en M.J. Versluys (eds), *Persianism in Antiquity* (Oriens et Occidens 25), Frankfurt, 249-266.
- Eckstein, A. M. 2006. *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome* (Hellenistic Culture and Society 48), Berkeley/Los Angeles.
- Flamarion, E. 1993. *Cléopâtre. Vie et mort d'un pharaon*, Parijs.
- Godley, A.D. 1921. *Herodotus, The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*, Cambridge, MA.
- Grainger, J.D. 2010. *The Syrian Wars* (Mnemosyne Supplements 320), Leiden/Boston.
- Grant, M. 1972. *Cleopatra*, New York.
- Hauben, H. 1990. 'L'expédition de Ptolémée III en Orient et la sédition domestique de 245 av. J.-C.', *Archiv für Papyrusforschung* 36, 29-37.
- Hölbl, G.A. 2001. *History of the Ptolemaic Empire*, Londen/New York.
- Howe, T., en S. Müller 2012. 'Mission accomplished. Alexander at the Hyphasis', *Ancient History Bulletin* 26, 21-38.
- Hoyland, R.G. 2001. *Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the coming of Islam*, New York/Londen.

- Hunter, R.L. 2003. *Encomium of Ptolemy Philadelphus*, Berkeley/Los Angeles/Londen.
- Jacobs, B. 2012. 'Sprachen, die der König spricht. Zum ideologischen Hintergrund der Mehrsprachigkeit der Achämenideninschriften', in R. Rollinger, K. Schnegg, G. Schwinghammer en B. Truschneegg (eds), *Altertum und Gegenwart. 125 Jahre Alte Geschichte in Innsbruck. Vorträge der Ringvorlesung Innsbruck 2010*, Innsbruck, 95-130.
- Jones, P.J. 2006. *Cleopatra. A sourcebook* (Oklahoma Series in Classical Culture 31), Norman, OK.
- Kleiner, D.E.E. 2005. *Cleopatra and Rome*, Cambridge, MA.
- Klooster, J. 2020. 'Writing monarchs of the Hellenistic Age. Renown, fame, and infamy', in R. Faber (ed.), *Celebrity, Fame and Infamy in the Hellenistic World*, Toronto, 172-198.
- Kuhrt, A. 2007. *The Persian Empire. A corpus of sources from the Achaemenid Period*, Londen/New York.
- Lerouge-Cohen, C. 2013. 'La référence aux «Sept» dans les royaumes gréco-iraniens de l'époque hellénistique. La survivance d'un usage achéménide?', *Ktèma* 38, 107-114.
- Lerouge-Cohen, C. 2017. 'Persianism in the kingdom of Pontic Kappadokia. The genealogical claims of the Mithridatids', in R. Strootman en M. J. Versluys (eds), *Persianism in Antiquity* (Oriens et Occidens 25), Stuttgart, 223-234.
- Merkelbach, R. en J. Stauber. 2001. *Steinepigramme aus dem griechischen Osten. Band III: Der "Ferne Osten" und das Landesinnere bis zum Tauros*, München/Leipzig.
- Pelling, C.B.R. 1988. *Life of Antony*, Cambridge.
- Reinach, T. 1890. *Mithridate Eupator, roi de Ponte*, Parijs.
- Rollinger, R., en J. Degen 2021a. 'Conceptualizing universal rulership. Considerations on the Persian Achaemenid worldview and the Saka at the "end of the world"', in A. Luther, H. Klinkott, en J. Wiesehöfer (eds), *Beiträge zur Geschichte und Kultur des alten Iran und benachbarter Gebiete Festschrift für Rüdiger Schmitt* (Oriens et Occidens 36), Stuttgart, 187-224.
- Rollinger, R. en J. Degen. 2021b. 'Alexander the Great, the Indian Ocean, and the borders of the world', in D. Agut-Labordère, R. Boucharlat, F. Joannès, A. Kuhrt en M.W. Stolper (eds), *Achemenet. Vingt ans après. Etudes offertes à Pierre Briant à l'occasion des vingt ans du Programme Achemenet* (Persika 21), Leuven, 321-342.
- Root, M.C. 1979. *The King and Kingship in Achaemenid Art. Essays on the creation of an iconography of empire*, Leiden.
- Rossini, A. 2021. 'Iscrizione trionfale di Tolomeo III ad Aduli', *Axon* 5,2, 93-141.
- Sauneron, S. 1960. 'La différenciation des langages d'après la tradition égyptienne', *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 60, 31-41.
- Schrapel, T. 1996. *Das Reich der Kleopatra. Quellenkritische Untersuchungen zu den "Landschenkungen" Mark Antons*, Trier.
- Southern, P. 2000. *Cleopatra*. Stroud.
- Speidel, M.A., 2016. 'Wars, trade and treaties. New, revised, and neglected sources for the political, diplomatic, and military aspects of Imperial Rome's relations with

- the Red Sea Basin and India', in K.S. Mathew (ed.), *Imperial Rome, Indian Ocean Regions and Muziris. New perspectives on maritime trade*, New Delhi, 83-128.
- Spek, R.J. van der en I.L. Finkel (eds). Te verschijnen. *Babylonian Chronicles of the Hellenistic Period*. Beschikbaar via: www.livius.org.
- Stolper, M.W. 2005. 'Achaemenid languages and inscriptions', in J. Curtis en N. Tallis (eds), *Forgotten Empire. The world of ancient Persia*, Londen, 18-24.
- Strootman, R. 2010. 'Queen of Kings. Cleopatra VII and the Donations of Alexandria', in M. Facella en T. Kaizer (eds), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Occidens et Oriens 19), Stuttgart, 139-158.
- Strootman, R. 2014a. 'Van de Hellespont tot India. Cleopatra VII en de "Donaties van Alexandrië"', *Lampas* 47.2, 120-137.
- Strootman, R. 2014b. 'Hellenistic imperialism and the idea of world unity', in C. Rapp en H. Drake (eds), *The City in the Classical and Post-Classical World. Changing contexts of power and identity*, Cambridge, 38-61.
- Strootman, R. 2019. 'The Ptolemaic sea empire', in R. Strootman, F. van den Eijnde en R. van Wijk (eds), *Empires of the Sea. Maritime power networks in world history* (Cultural Interactions in the Mediterranean 4), Leiden/Boston, 113-152.
- Strootman, R. 2022. 'Pothos or propaganda. Alexander's longing to reach the Ocean and Argead imperial ideology', in F. Pownall, S.R. Asirvatham en S. Müller (eds), *The Courts of Philip II and Alexander the Great. Monarchy and power in ancient Macedonia*, Berlijn/Boston, 189-207.
- Volkman, H. 1953. *Kleopatra. Politik und Propaganda*, München.
- Wes, M.A. 2000. *Diva Cleopatra. Historische en onhistorische vertellingen*, 's-Hertogenbosch.
- Winnicki, J.K. 2009. *Late Egypt and her Neighbours. Foreign population in Egypt in the first millennium BC*, Warsaw.
- Zaccagnini, C. 1982. 'The enemy in the Neo-Assyrian royal inscriptions. The "ethnographic" description', in H.-J. Nissen en J. Renger (eds), *Mesopotamien und seine Nachbarn. 25e rencontre assyriologique internationale*, Berlijn, 409-424.

Over de auteur

Rolf Strootman is docent Oude Geschiedenis en Wereldgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zijn specialisme is de cultuur en de geschiedenis van de Hellenistische wereld, van Sicilië tot India. Belangrijke thema's in zijn onderzoek zijn imperialisme, hofcultuur en interacties tussen 'Oost' en 'West'. Hij is de auteur van drie boeken over Hellenistisch koningschap: *Gekroonde goden* (2005), *Courts and Elites in the Hellenistic Empires* (2014) en *The Birdcage of the Muses* (2017).